

- (1971): Anthropological finds of the Bronze-Age cemetery of Pitvaros. — *Acta Ant. et Arch.* 14; 49—62.
- (1972): Antropológiai praktikum I. Paleoantropológiai metodikák. (Közreműködtek: LENGYEL IMRE és B. MARCSIK ANTÓNIA.) — JATE Természettudományi Kari jegyzet. Szeged. 233 o.
- (1973): Rézkori (bodrogkeresztúri) antropológiai leletek Nosza-Gyöngypart (Jugoszlávia) lelőhelyről. — *Anthrop. Közl.* 17; 29—39.
- (1974): Neolitikus leletek Vésztő-Mágori-halom lelőhelyről. — *Anthrop. Közl.* 18; 55—64.
- FARKAS GYULA—DEZSŐ GYULA (1965): A magyar antropológia bibliográfiája (1952—1964). — *Anthrop. Közl.* 9; 157—236.
- FARKAS GYULA—HUNYA PÉTER (kézirat): Antropológiai praktikum III. Biometriai eljárások. — JATE Természettudományi Kari jegyzet. Szeged. 198 o.
- FARKAS GYULA—LIPTÁK PÁL (1968): Anthropologische Auswertung des frühbronzezeitlichen Gräberfeldes bei Battonya. — *Acta Ant. et Arch.* 12; 53—64.
- (1971): Physical anthropological examination of a cemetery in Mokrin from the Early Bronze Age. — *in: GRIGIĆ, MILORAD* (ed): Mokrin the Early Bronze Age necropolis. — *Diss. et Monogr. 11.* Beograd. 239—271.
- (1971): A Tápé mellett feltárt későbronzkori temető antropológiai értékelése. — *Anthrop. Közl.* 15; 3—18.
- (1971): A Tápé környéki leletek értékelése. — *in: JUHÁSZ ANTAL* (szerk.): Tápé története és néprajza. Tápé. 163—167.
- (1975): Anthropologische Auswertung des bronzezeitlichen Gräberfeldes bei Tápé. — *in: TROCMAYER OTTÓ*: Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápé. — *Fontes Arch. Hung.* 229—267.
- LENGYEL IMRE—FARKAS GYULA (1972): A mokrini korabronzkori temető emberi csontmaradványain végzett laboratóriumi vizsgálatok eredményeinek kritikai elemzése a régészeti és antropológiai adatok tükrében. — *Anthrop. Közl.* 16; 51—71.
- LIPTÁK PÁL—FARKAS GYULA (1967): A Békés-Povádzugi őskori és 10—12. századi temető csontvázanyagának embertani vizsgálata. — *Anthrop. Közl.* 11; 127—163.

A szerző címe: DR. FARKAS GYULA
H-6701 Szeged, Tánicsics u. 2.
JATE Embertani Tanszéke

DR. TÓTH TIBOR (Természettudományi Múzeum Embertani Tára, Budapest)

OPPONENSI VÉLEMÉNYE

A hazai paleoantropológiai kutatások eredményessége ennek az értekezésnek az elkészültével jelentős szakaszához érkezett. Jelentőségét fokozza az a tény is, hogy a Közép-Dunamédenca egy kisebb tájegységről igen gazdag őskori osteológiai hagyatékot, annak a teljesség igényével való feldolgozását tartalmazza. Már előzetesen említhető a disszertációnak az a kiemondatlan szerepe, amellyel a hazai paleoantropológiai kutatások néhány központi problémájára is felhívja a figyelmet.

E vonatkozásban nem csupán magát a disszertációt kell figyelembe venni, hanem annak előzményeként, illetve feltételeként azt a tényt is, hogy a szerző két évtizedes sokoldalú tevékenységének körülbelül kétharmadát fordította történeti embertani kutatásokra. Kezdetben az Árpád-kor, majd az avarok, és végül az őskor embertani problémáinak tanulmányozásával foglalkozott. Ez utóbbinak az eredménye az elkészült disszertáció.

Ami annak szerkezetét, tagolódását illeti, megemlíthető, hogy az előszón és a bevezetésen kívül öt fejezetből, valamint az összefoglalásból áll. Ezekben a szerző a régészeti korbeosztás problémájával (I. fejezet, 5 oldal), a vizsgálat célkitűzéseinek körvonalazásával (II. fejezet, 1 oldal), az általa alkalmazott módszerekkel (III. fejezet, 36 oldal), a vizsgálati anyag ismeretével (IV. fejezet, 154 oldal), a vizsgálati anyag értékelésével (V. fejezet, 59 oldal) foglalkozik.

Fentiekén kívül (263 oldalnyi szöveg) a disszertáció részét képezi 93 numerikus táblázat (98 oldal), igen gazdag fotóanyag (70 oldal), és az ugyancsak igen gazdag irodalom (47 oldal). A munka egészében 478 oldalnyi terjedelmű.

Röviden megemlíthető, hogy az irodalom közel hatszáz megnevezést tartalmaz, túlnyomóan a latin nyelvterületről. Ezen belül a hazai embertani irodalom 157, a külföldi pedig 111 tanul-

mánnal szerepel (összesen 268). A szerző által használt irodalom másik része a paleodemográfia, a paleopatológia, a biometria, a csontkémia és a régészet tárgykörébe tartozó megnevezéseket tartalmazza.

A szerző egyik kiemelkedő érdeme, hogy a paleoantropológiai kutatásokhoz szóba jöhető szinte összes nem-embertani módszereket sorra elemzi, és kritikailag állást foglal alkalmazhatóságuk tekintetében, nagyrészt saját kísérletei alapján (pl. derivatográfiai és osteokémiai eljárásokról vagy a Penrose-formula alkalmazásáról).

A szerző teljesen helyesen állítja meg, hogy Magyarországon az őskorra vonatkozóan ez az első értekezés, amely 79 neolitikus, rézkori és bronzkori lelőhelyről származó 1292 egyéni osteológiai hagyatékát tartalmazza, részletes antropológiai feldolgozásban. Külön említendő, hogy a szerző a részletes kraniológiai programon kívül minden lehetséges esetben elvégezte a természet meghatározást is. A rendkívül gazdag leletanyag metrikus, morfoszkópiái, taxonómiai, csontkémiai, biometriai, paleodemográfiai, paleopatológiai és régészeti szempontból való feldolgozása az igen széles körű analízist bizonyítja.

A szerző részletesen foglalkozik a régészeti korbeosztás problémájával, mellyel kapcsolatban felsorolja számos kompetens szakember által adott időintervallumokat (7—10. oldal), azonban mellőzi az arealitás követelményét, amennyiben például fogalmazásából nem derül ki, hogy ANGEL korbeosztása az európai kontinensre vonatkozik vagy a Mediterráneum övezetére.

A szerző a maga által összeállított újabb őskori kronológiát ad az értekezésben (10. oldal), amelyet „irányadónak tekint” a leletanyag különböző szempontú értékelésében. Ennek a beosztásnak a lényege az, hogy 2000 év időtartamát öleli fel (3200—1200), azonban az értekezés 204. oldalán a generációk számát 3500 évet átfogó periódusra határozza meg!?

A nemiség meghatározásának módszerei között nagyon előnyösnek ítéli meg a medence részletesebb vizsgálatát, különös tekintettel az incisura ischiadica nemi különbségeire, melyhez NOVOTNY kéziratára és FAZEKAS—KÓSA (1969) munkájára hivatkozik. Megemlíti azonban kiegészítéssel, hogy az ismert mexikói antropológus, S. GENOVÉS 1959—1962 között három spanyol, illetve francia nyelvű monográfiában foglalkozott az os coxae morfológiai tulajdonságaival a nemi meghatározás szempontjából, beleértve az incisura ischiadicát is. A jelzett munkák a problémakör legátfogóbb szintézisét képezik (13. oldalhoz).

A szerző észrevételezi, hogy nagyon kis számban találhatók olyan statisztikai könyvek vagy egyéb tanulmányok, amelyek kimondottan az antropológiai adatok kiértékelését tárgyalják (44. oldal). Kiegészítéssel megemlíti, hogy a biometriai módszerek antropológiai alkalmazhatóságát több tanulmányában elemezte Y. Y. ROGINSKIJ (1954, 1959), továbbá kritikailag értékelt G. F. DEBEC a CZEKANOWSKIVAL 1959—1962 között folytatott tipológiai vitában.

A történeti népségek paleodemográfiai értékelésénél hangsúlyozza, hogy elengedhetetlenül szükséges a temető teljes feltárása, amely rendkívül szigorú feltétel a reális következtetésekhez (46—47. oldal). Ugyanott utalás van arra, hogy a teljes feltárára kevés reményünk lehet. Ez fontos észrevétel, azonban utalni lehetett volna a minden évezredben secularisan ható különböző ökológiai tényezőkre (defláció, erózió), amelyek eleve lehetetlenné teszik bármely történeti populáció minden egyes tagjának megtalálását, és amelyre egyébként az értekezés irodalmából hiányzó egyik hazai embertani tanulmányban már 1961-ben történt utalás, a szebényi avarkori temető vizsgálatakor.

Az értekezés szerzője az elmúlt évtizedben intenzív figyelmet fordított a szovjet antropológiai iskola eredményeire. E tény ismeretében meglepő, hogy a disszertációból hiányzik az antropológiai kutatások történetében jelentős mérföldkövet képező „A Szovjetunió paleoantropológiája” c. monográfia (DEBEC 1948).

Fentebbiekben utalás történt az igen gazdag irodalomra, amely szerves összefüggésben van a szerző szövegén belüli rendszeres hivatkozásokkal. Ennek ellenére az irodalomnak, bár minden bizonnyal elenyésző része, inkább ajánlottak tűnik, nem pedig a szerző által felhasználtak. Példaként említhető ALEXEJEV—DEBEC Kranio-metria c. módszertani kötete, amelyben egy húszmillió négyzetkilométer területről származó több mint hétezer kranium numerikus adatai alapján meghatározott érték kategóriák találhatók. Az értekezés szerzője irodalmában jelöli ezt a munkát, viszont a MARTIN—HUG—LIPTÁK által megadott lineáris és index érték-csoportokat vette alapul az érdemi kiértékelésnél. Nem teljesen világos a szerző ez irányú metodikai állásfoglalása.

A disszertáció témájának jellegénél fogva, a kiemelkedően fontosnak értékelhető sokoldalú közelítés ellenére, az értekezés legfontosabb része a taxonómiai elemzés. A disszertáción állást foglal a LIPTÁK-féle taxonómiai módszer alkalmazása mellett. Tekintettel arra, hogy a történeti antropológiában az utóbbi három évtizedben sem történt kimerítő elemzés az individual-tipológiai módszer szükségességéről, illetve etnogenetikai hatásosságáról, ezen értekezésben talán, ha kis terjedelemben is, de több figyelmet kellett volna szentelni ennek a központi

problémának. A szerző talán szerénységéből mellőzi saját tipológiai koncepciója kérdéstörténeti helyzetének értékelését. Mindenesetre az általa választott téma célkitűzéseit az individuál-tipológia keretein belül törekszik megvalósítani. Tipológiai elemzésének alapját az értekezés elején megadott két rasszdiagnosztikai vázlat képezi. E vonatkozásban szerző hangsúlyozza, hogy „csak az európai nagyrasszhoz tartozó taxonok tárgyalásával” foglalkozik (22. oldal), azonban mellőzi a férfiak és nők rasszdiagnosztikai vázlatainak összehasonlító értelmezését. Ugyanis az észrevehető különbségek véleményünk szerint nem csupán a szexuális dimorfizmus következményei, hanem több-kevesebb mértékben függvényei a különböző esetszámoknak. A két vázlat által adott kép ellentmondásos: a dolichokran csoport a nőknél egyszerűbb, a férfiaknál tagoltabb (?), a mesokran csoport viszont a férfiaknál egyszerűbb és a nőknél tagoltabb (?). Továbbá nem világos, hogy a férfiak vázlatából miért hiányoznak az orbita morfológiai tulajdonságai, viszont mindkét nemnél hiányoznak a nasalis régió tulajdonságai. Teljesen kétséges, hogy a mesokrania csak a cromagnoidokra volt jellemző, továbbá, hogy a magas termet az atlantomediterrán populációkban csak a nőknél fordult elő. A szerző az általa ajánlott rasszvázlatokhoz megadja a népvándorlaskori és Árpád-kori szériák listáját, amelyeket a feldolgozásnál figyelembe vett. Azonban a harminc avarokori szériából tizenkét leföly anyagában különböző mértékű mongoloid hatás volt diagnosztizálva a hazai szakirodalomban: kétséges, hogy ezek a szériák alkalmasak voltak az europoid taxonok meghatározásához. Külön figyelmet érdemel, hogy az említett két rasszdiagnosztikai vázlat 221 férfi és 175 nő koponya tipológiai meghatározásán alapszik, amely az értekezésben mellékelt első 6 táblázatban megállapítható. Viszont nincs magyarázat arra, hogy a listában feltüntetett nagyszámú Árpád-kori leletanyagot milyen módon vette figyelembe a szerző (24. oldal)? Ugyanis ezek jelentősen megnövelnék a férfiak és nők fentebb jelölt kontingenseit. Ezen kívül nincs utalás arra a szövegben, hogy a kontingenseket hány ezer kraniumból szelektálta. Tehát egyelőre ismeretlen, hogy a tiszta taxonok kontingense hány százaléka a megadott listákban szereplő összanyag. Mindenesetre csak ennek az összefüggésnek a feltüntetése tenné lehetővé, hogy a két rasszdiagnosztikai vázlat etnogenetikai hatásosságáról véleményt alkothassunk.

A disszertáció szerzője szerint 431 férfi és 415 nő, vagyis 846 felnőtt egyén csontváza volt alkalmas részletesebb morfológiai elemzésre, viszont csak 354 egyéné a taxonómiai értékelésre. Ez azt jelenti, hogy 492 egyén osteológiai hagyatékának tipológiai értékelése nem volt lehetséges, vagy esetleg csupán a két rasszdiagnosztikai vázlat szerint nem volt értékelhető? Egyébként az értekezésben 66 táblázaton (7–72.) 166 egyén tipológiai értékelése található, viszont 104 kranium hasonló meghatározása a viszonylag jó megtartás ellenére hiányzik. Ennek okára az értekezésben nincs egyértelmű utalás. Viszont ez nem lényegtelen szempont, mivel 104 egyén taxonómiai értékelése különböző mértékben befolyásolhatná az értekezés következtetéseinek hatásosságát.

Az eddigi tapasztalatok szerint az individuál-analízis nem ad lehetőséget populációs szintű következtetésekre, a főbb etnogenetikai trendek megállapítására. A szerző minden bizonnyal ennek ellensúlyozására törekedett, amikor az értekezésben igen fontos csoportátlagokat tartalmazó táblázatokat mellékelt (77–79. táblázat).

Dél-Magyarország őskori népességének származási kapcsolataira vonatkozóan az értekezés szerzője széles körű összehasonlításokat eszközölt CAPPIERI, KURTH, BOEV, NECRASOV, ANGEL, KONDUKTOROVA, BUNAK, KNUSSMANN és SCHWIDETZKY tanulmányainak felhasználásával. Ezen rendkívül fontos összehasonlításokat dokumentálni kellett volna az őskor három periódusa szerint legalább három táblázatban 6–8 legfontosabbnak ítélt morfológiai jelleg felsorolásával. Ugyanis nem világos, hogy a szerző a felsorolt kutatók tanulmányából az individuál-vagy széria-adatokat vette figyelembe.

DR. FARKAS GYULA kandidátusi disszertációja a hazai paleoantropológiai kutatások igen fontos szakaszát képezi. A munka tükrözi szerzőjének sokoldalú gyakorlati (kísérleti) és elméleti tevékenységét, amelyet egyébként viszonylag bonyolult előfeltételek közepette folytatott. Nagy jelentőségű értekezése a hazai szakirodalomban kiemelkedő helyet foglal el, amennyiben a Közép-Duna medence egy kisebb tájegységének őskori antropológiai problémáira igyekezett fényt deríteni, illetve azokat tárgyilagosan magyarázni. Segítette ebben dialektikus tárgyalásmódja.

Annak ellenére, hogy egy viszonylag kis tájegységen feltárt leletanyagot elemzett, amely maga a szerző véleménye szerint nem reprezentatív (205. oldal), kontinentális összehasonlításokban etnogenetikailag igen jelentős őskori kontingens, és az egész Közép-Duna medence vonatkozásában pótolhatatlan forrásértékű. Ez önmagában meghatározza az értekezés jelentőségét, és szerzőjének érdemeit.

Egyébként a disszertáció talán legnagyobb értéke abban van, hogy a maga egészében dokumentálja a legfontosabbat, miszerint az embertani problémákat az egyes társtudományok kiegészítő szerepe ellenére az embertanon belüli sajátos módszertan segítségével a legjobban analizálni, magyarázni vagy megvilágítani.

Nem hagyható figyelmen kívül továbbá az a tény, hogy az értekezésben feldolgozott páratlan gazdagságú leletanyag az egész nemzetközi szakirodalomban rangos helyet biztosít szerzőjének. Az értekezés tartalmilag és formailag szintén megfelelő téziseiben a disszertáns jól csoportosította az általa elért eredményeket.

A szerző az általa körvonalazott célkitűzéseinek túlnyomó részben eleget tett, és a dél-magyarországi őskori paleoantropológiai kutatások egyik lehetséges irányát is kijelölte.

Figyelembe véve az összes elmondottakat Dr. FARKAS GYULÁnak, a szegedi József Attila Tudományegyetem Embertani Intézete adjunktusának értekezését nyilvános vitára javasolom, illetve ajánlom nevezett részére a biológiai tudományok kandidátusa fokozat odaítélését.

Budapest, 1976. június 10.

T. T.

A szerző címe: DR. TÓTH TIBOR
H-1062 Budapest, Bajza u. 39.
TTM Embertani Tár

DR. TROGMAYER OTTÓ (Móra Ferenc Múzeum, Szeged)

OPPONENSI VÉLEMÉNYE*

Hazi ősrégészetünk az elmúlt 15 év alatt szemléletében és módszereiben is jelentős változásokon ment keresztül. A tárgytörténeti irányzat helyébe, a statikus szemléletet felváltva, az események dinamizmusát feltáró társadalomtörténeti, gazdaságtörténeti kérdéseket elsődlegesen vizsgáló irányzat lépett. Ugyanakkor sajnálatos módon nem volt lehetőség a társadalom legkisebb egységét alkotó egyén, az egyes ember vizsgálatára. Embertani adatokat úgyszólván alig ismertünk, és csak különböző hipotézisek vagy történeti közhelyek között válogathattunk, ha a vizsgált korszak embertani képéről beszéltünk.

FARKAS GYULA tanulmánya hézagpótló, és meggyőződésem, hogy mind az ősrégészet, mind az embertan területén jelentős új eredményeket hozó kutatások kiindulópontja. A paleoantropológiát és a régészetet lehetetlen egymástól elválasztani, még akkor is, ha kölcsönösen segédtudománynak tartják egymást, hiszen a kronológiát az embercsoportok térbeli és időbeli mozgását csak a régészet tudja meghatározni, ugyanakkor a régészet számára csak a paleoantropológia tud számos kérdésben választ adni.

A komplexitás igénye tudományágunkban igen messzire visszavezethető. Szegeden történetek az első kísérletek a paleobotanika, paleozoológia és természetesen az antropológia eredményeinek régészeti felhasználására. Ezeket az előzményeket folytatja az előttünk fekvő tanulmány is . . .

Örvedetesnek kell tartanunk, hogy a szerző túllépett a hagyományos leíró antropológiai szemléleten, mely egyes taxonok rögzítésével, valamint a biometriai adatok feltüntetésével úgy véli, eleget tesz a kérdések megoldása érdekében, hanem az egész munkát olyan történeti szemlélet szövi át, mely ha rejt is magában buktatókat, mégis eddig kevésbé ismert lehetőségeket tár fel. Ez a szemlélet tette szükségessé, hogy a tanulmány bevezetőjében összefoglalja azt a kronológiai rendszert, melynek alapján dolgozik. Nyilvánvaló, hogy itt csak a választás lehetősége adódott meg a szerző számára, hiszen nem régész, de mindazok a nüanszok, melyek még a szorosan vett ősrégészeti kutatások számára sem egyértelműek, nem befolyásolják az általa választott kronológiai rendszer lényegét. Már ennél a fejezetnél is tükröződik az a precizitás, mely az egész tanulmányra jellemző.

A szerző a maga elé kitűzött célt egyértelműen meghatározza: a Dél-Magyarországon feltárt bronzkori antropológiai anyag áttekintése és jellemzése. Ezt a feladatot egészíti ki a korábbi időszak lehetőség szerinti teljes anyagának bemutatása, hiszen e leletek a szerző által kezelt gyűjteményben vannak elhelyezve. Választ kíván adni a bronzkori népesség eredetére az embertani leletek alapján . . .

A szerző is tudja, hogy a megvizsgált 1292 lelet igen kevés a tényleges egykori helyzet rekonstruálásához, de tudomásul kell vennünk, hogy kiinduló helyzetben vagyunk, ez az az anyag, amivel dolgozni lehet, és jelenleg nincs lehetőségünk nagyobb vizsgálati szériák produ-

* Erősen rövidített változat.